

ΓΙΑ ΤΟ ΑΠ. 451 RADT: ΨΙΛΗΤ(ΟΣ), ΨΙΛΗΤΟΣ Ή ΨΙΛΗΤΕΣ;

Μεταξύ των αποσπασμάτων που προέρχονται από άδηλες τραγωδίες του Αισχύλου (*Incertarum fabularum fragmenta*) καταλογογραφείται το απ. 451 Radt: *ψιλῆτ(ος)*.¹ Στην προηγούμενη έκδοση των αποσπασμάτων² από τον Nauck, το απ. 451 παραδίδεται ως *ψιλῆτος*. Η γενική πτώση βασίζεται στη μαρτυρία του γραμματικού του 2ου μ.Χ. αι., Ηρωδιανού [2,47,11 (= 2,614,7) Lentz], όπως αυτή διασώθηκε στα αρχαία Σχόλια στην *Ιλιάδα* Ε 9 [II 3,64 Erbse]. Στο κριτικό του υπόμνημα ο Nauck παραπέμπει επίσης στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης II. 515,10 [2,9,11 van der Valk] για τη φράση *τὸ ψιλῆς ψιλῆτος παρ' Αἰσχύλῳ* και στον Γεώργιο Χοιροβοσκὸ [in Theod. Canones 55,4 Gaisford] για τη φράση *καὶ τὸ ψιλῆς ψιλῆτος*. Ο Radt, ωστόσο, αμφιβάλλει για την πτώση στην οποία τίθεται το *ψιλῆς* στο απόσπασμα αυτό και θέτει σε παρένθεση την κατάληξη της γενικής (-ος) σημειώνοντας³ ότι στον Αισχύλο «ίσως» πρέπει να διαβαστεί μια «άλλη πλάγια πτώση».⁴

Το απ. 451 οφείλει την ύπαρξή του στις πληροφορίες που παρέχει ο Ηρωδιανός στα έργα του *Περὶ Ἰλιακῆς Προσωδίας* (*περὶ δὲ τοῦ ψιλῆτος παρ' Αἰσχύλῳ*... 2,47,11 Lentz), *Περὶ Ονομάτων* (*περὶ δὲ τοῦ ψιλῆτος παρ' Αἰσχύλῳ*... απ. 7 [2,614,7] Lentz), *Περὶ Κλίσεως Ονομάτων* (*καὶ τὸ ψιλῆς ψιλῆτος*... 2,682,27 Lentz) και *Περὶ Καθολικῆς Προσωδίας* (*τὸ μέντοι ψιλῆς παρ' Αἰσχύλῳ ἐπιθετικόν*. 1,63,2 Lentz).⁵ Ο Radt, ενώ παραθέτει τις

1. S. Radt (ed.), *Tragicorum Graecorum Fragmenta* 3, Γοτίγγη 1985 (στο εξής η αναφορά στο έργο αυτό γίνεται μόνο με το όνομα του εκδότη του).

2. *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, rec. A. Nauck, Λιψία²1889.

3. Βλ. το κριτικό υπόμνημά του, σ. 458: 451 genitivum more suo affert Hdn.: ap. Aeschylum fort. alius casus obliquus legebatur.

4. Παρόμοιος δισταγμός εκφράζεται από τον Radt στο απ. 437 *πάλμυδος*: εκεί όμως η πρότασή του καταγράφεται μόνο στο κριτικό του υπόμνημα, όπου και παραπέμπει ο ίδιος, προς επίρρωση της γνώμης του, στο απ. 451. Γιατί όμως μόνο «πλάγια» πτώση και όχι και «ευθεία», π.χ., ονομαστική ενικού ή πληθυντικού; Άλλωστε η καταλογογράφηση σε αυτού του είδους τα μονολεκτικά αποσπάσματα γίνεται συνήθως σε ονομαστική πτώση (πρβ., πρόχειρα, τα απ. 434, 434a, 434b, 435, 438, 439a, 441, 442, 443, 444, 445, **445a, 446, 447, 448, 449 Radt).

5. Το παράθεμα αυτό αποτελεί προσθήκη του Lentz με βάση τη μαρτυρία του Ηρωδιανού στο έργο του *Περὶ Ἰλιακῆς Προσωδίας* Ε 9 (= 2,47,11 Lentz). Για το κείμενο του Ηρωδιανού παραπέμπουμε στην έκδοση *Herodiani Technici Reliquiae*. Collegit disposuit emendavit explicavit praefatus est A. Lentz, t. 1, 2 (Grammatici Graeci III, I. I - III, II.II/1,2, Λιψία 1867-1870).

τρεις πρώτες μαρτυρίες, παραλείπει την τελευταία, αυτή δηλαδή στην οποία σημειώνεται ότι η λέξη *ψιλής* έχει επιθετική χρήση στον Αισχύλο. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο εξαιρείται από τον κανόνα και οξύνεται, καθώς προηγουμένως ο Ηρωδιανός αναφέρθηκε στα βαρύτερα εθνικά ονόματα εις -ης, όπως *Σκύθης*, *Σάκης*, *Σάπης*, *Βρύκης* κτλ., μεταξύ των οποίων θα ανέμενε κανείς κάποιο εθνικό, όπως, π.χ., *Ψίλης*. Μάλιστα λίγο παρακάτω (1,64,31 Lentz) ο Ηρωδιανός επανέρχεται στον κανόνα του, σημειώνοντας: *Γύμνης ἔθνος⁶ ... τὸ μέντοι γυμνής, χερνής, ἀβλής, προβλής, ἀδμής, ἀκμής ἐπιθετικὰ ὄντα οξύνονται*. Η παρατήρηση αυτή επιτρέπει να κατανοήσουμε τι υπονοεί ο Ηρωδιανός (2,682,16-30 Lentz)⁷ όταν εξαιρεί από τον κανόνα των οξύτων δισυλλάβων, τα οποία, όταν έχουν προηγουμένως ένα σύμφωνο, σχηματίζουν τη γενική σε -οῦς (π.χ. *ψευδής*, *ψευδοῦς*), ενώ, όταν έχουν προηγουμένως δύο σύμφωνα, τη σχηματίζουν σε -τος (π.χ. *ἀργής*, *ἀργήτος*). Οι εξαιρέσεις που αναφέρει είναι τρεις: *σεσημείωται τὸ Κουρῆς Κουρητός, δηλῆς δειλήτος (sic) καὶ τὸ ψιλῆς ψιλήτος... εἰσὶ δὲ ἐθνικά, ἤγουν ἔθνος σημαίνουσι*: είναι προφανές ότι το πρώτο όνομα υποδηλώνει έθνος (τους *Κουρητες*, οι οποίοι αναφέρονται στην ιστορία του Μελέαγρου ως κάτοικοι της Πλευρώνας, πόλης γειτονικής με την Καλυδώνια, πρβ. *Ιλιάδα* I 529 κ.ε.), ενώ το τρίτο εξαιρείται από τον κανόνα, ως «επιθετικόν», όπως τονίσαμε παραπάνω επικαλούμενοι τη μαρτυρία του (1,63,2 Lentz). Όσο για το δεύτερο όνομα, *δηλῆς δειλήτος*, το οποίο παρουσιάζει ήδη σοβαρό πρόβλημα στο κείμενο εμφανιζόμενο με διαφορετική ορθογραφία στη γενική, το μόνο που θα μπορούσαμε να υποθέσουμε είναι ότι ίσως ο Ηρωδιανός απέδωσε έτσι τον κάτοικο κάποιου άγνωστου τόπου.⁸ Πάντως η απουσία οριστικού άρθρου από το *δηλῆς* οδηγεί στη σκέψη ότι μάλλον αυτό το όνομα συνάπτεται με το προηγούμενο εθνικό (το *Κουρῆς*), ενώ η παρουσία του άρθρου στο *ψιλῆς* δείχνει ότι πρόκειται για κάτι διαφορετικό από τα δύο προηγούμενα ονόματα, όχι δηλαδή δηλωτικό έθνους,

6. Για το έθνος αυτό βλ. Στέφανο Βυζάντιο, *Εθνικά* (έκδ. Meineke), σ. 214, στο λ. *Γυμνησία*: ... καὶ Γυμνησίς, ἀπὸ τῆς Γύμνηςτος γενικῆς τροπῆ τοῦ τ εἰς σ. ἐκλήθη δὲ τὸ ἔθνος ὅτι τῷ θέρει γυμνοὶ μένουσιν.

7. Το κείμενο αποτελεί παράθεμα από τον Γεώργιο Χοιροβοσκό, 54, 29 - 55, 8 Gaisford.

8. Μήπως τον κάτοικο της Δήλου; *Δηλῆς Δηλήτος* αντί του ορθού *Δήλιος* (πρβ. 2, 879, 5 Lentz: *Δήλος. Δήλιος. καὶ Δηλίτης ὁ εἰς Δήλον ἐρχόμενος χορός, Καλλίμαχος τρίτω*). Για την εξήγηση της γραφῆς *δειλήτος* θα μπορούσε να μας διαφωτίσει κάπως η σημείωση του Ηρωδιανού: *δέελον: ταῦτόν ἐστι τῷ δήλον* (2,71,30 Lentz) για τον στίχο στο K 466 της *Ιλιάδας* και το σχόλιο του B. Hainsworth (*The Iliad: a Commentary* III, Κέμπριτζ 1993), σ. 199, ότι «δέελον θα μπορούσε να ήταν ένας σκόπιμος αρχαϊσμός, βασισμένος στο *εὐδέελος*». Ίσως να θεώρησε λοιπόν ο Ηρωδιανός ότι από το *δήλον*, *δήλος* προέρχεται το εθνικό *Δηλῆς* και έγραψε ως γενική *Δειλήτος* αντί *Δηλήτος*;

αλλά συγχρόνως και γνωστό, αφού ο Ηρωδιανός έχει ήδη αναφερθεί σ' αυτό αρκετές φορές προηγουμένως (1,63,2 - 2,47,11 - 614,7 Lentz). Έτσι με την τελευταία φράση ταῦτα διὰ τοῦ τος ἐκλίθησαν· εἰσὶ δὲ ἔθνικα, ἤγουν ἔθνος σημαίνουνσι (55,6-8 Gaisford), ή, στο διορθωμένο κείμενο από τον Lentz (2,682,29-30): ταῦτα διὰ τοῦ τος ἐκλίθη· ἔστι δὲ ἔθνικα, με τον χαρακτηρισμό ἔθνικα δεν υπονοείται το *φιλής φιλήτος*.⁹ Επομένως η φράση του Radt στο κριτικό του υπόμνημα για το απ. 451 (*ethnicum esse censuit Hdn., si modo excerptori fides habenda est*) δεν έχει νόημα, αφού ο Ηρωδιανός επισημαίνει πολλές φορές την επιθετική χρήση του *φιλής* και δεν το εξαίρει εδώ ως ἔθνικόν.

Εκτός όμως από τον Ηρωδιανό και από τον Γεώργιο Χοιροβοσκό (γραμματικό του βου αι. μ.Χ.), ο οποίος έγραφε σχόλια στους Κανόνες του Θεοδοσίου (γραμματικού του 4ου αι. μ.Χ.) [55,4 Gaisford = 2,682,27 Lentz], η λέξη *φιλής* αναφέρεται, όπως είπαμε παραπάνω, και από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης (12ος αι. μ.Χ.): ο τελευταίος, στο σχόλιό του στο E 9 της *Ιλιάδας*, παίρνει τις πληροφορίες του από το κείμενο του Ηρωδιανού: *περὶ δὲ τοῦ φιλήτος παρ' Αἰσχύλῳ καὶ τοῦ «Κουρήτες τ' ἐμάχοντο» καὶ τοῦ κριτῆς ἐν τοῖς περὶ ὀνομάτων ἀποδώσομεν τὸν λόγον* (2,47,11-12 = 2,614,7-8 Lentz), μετατρέποντας όμως τις γενικές του Ηρωδιανού σε ονομαστικές: *τὸ φιλήτος παρ' Αἰσχύλῳ καὶ τὸ «Κουρήτες ἐμάχοντο» παρὰ τῷ ποιητῇ καὶ τὸ κριτῆς ἔχουσιν ἄλλον λόγον, ὃν ζητητέον παρὰ τοῖς παλαιοῖς* (515,10-11 [II 9,11-13 van der Valk]). Πάντως, ο Ευστάθιος φαίνεται να αγνοεῖ αυτή τη λέξη, αφού σε κάποιες άλλες περιπτώσεις (II 812,15-16· IV 455,18· IV 456,1· III 401,12 van der Valk) αναφέρεται σε συνώνυμους όρους, όπως *φιλός-ή, φιλοί, φιλήται* και *φιλίται* (από ενικό *φιλήτης* και *φιλίτης* αντιστοίχως), χωρίς όμως να επαναλάβει τη λέξη *φιλής* (ή *φιλήτες*).

Στη μελέτη αυτή επιχειρούμε (α) να διερευνήσουμε τη σημασία του όρου *φιλής*, μέσα από τον εντοπισμό και την ανάλυση χωρίων με λέξεις της ίδιας ετυμολογικής οικογένειας, (β) να διαπιστώσουμε τυχόν αναλογίες με άλλους όρους, τόσο ως προς τον σχηματισμό όσο και ως προς τη σημασιολογική εξέλιξή τους, και (γ) να δώσουμε στοιχεία για την πτώση στην οποία πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να καταταγογραφηθεί ο όρος που αποτελεί το απ. 451 Radt.

9. Στον Στέφανο Βυζάντιο, ό.π., σ. 702, σημειώνεται στο λ. *Ψίλιον*: *τὸ τοπικὸν Ψιλίτης. ἐν δὲ τῇ συνηθείᾳ ἐπεκράτησεν ἀμφοτέρων τῶν ποταμῶν τοὺς οἰκῆτορας Ψιλιανούς καλεῖν. Νομίζω ὅτι δύσκολα θα γινόταν σύγχυση ἀπὸ τον Ηρωδιανό μεταξύ του *φιλής φιλήτος* και του τοπικῶν *Ψιλίτης*. (Πρβ. και την αναφορά του: *Ψίλις ποταμὸς τῆς Βιθυνίας ἐκρέων εἰς τὸν Εὐξείνιον πόντον* (1,90,1 Lentz).*

Η έρευνά μας έχει ως αφετηρία τη σημασία που είχαν αυτοί οι όροι στον Όμηρο, τον Ησίοδο και τους λυρικούς ποιητές. Κάποιες αναφορές στους ιστορικούς (Ηρόδοτο, Θουκυδίδη και Ξενοφώντα) είναι αναγκαίες, όπως και οι παραπομπές στις σχετικές ερμηνείες αρχαίων λεξικογράφων και γραμματικών, προκειμένου να αποκτήσουμε πλήρη γνώση της χρήσης των λέξεων αυτών. Επικεντρωνόμαστε ωστόσο στην αρχαία ελληνική τραγωδία και κωμωδία, αφού αφετηρία μας αποτελεί ένα απόσπασμα τραγωδίας. Δεν πρόκειται, εντούτοις, για γλωσσολογική έρευνα, αλλά περισσότερο για μια προσπάθεια κατανόησης των τρόπων με τους οποίους σχετίζεται το λεξιλόγιο με τους θεσμούς της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας και προσαρμόζεται διαχρονικά σ' αυτούς.

(α) Η λέξη *φιλής* προέρχεται από την κοινή λέξη *φιλός*. Εδώ δεν θα μας απασχολήσουν όλες οι σημασίες της λέξης *φιλός*, αλλά μόνο η αντίστοιχη με εκείνη που καταγράφεται στον *Index Aeschyleus* της G. Italie, σ. 332: *levis armaturae miles*, ως εξήγηση στη λέξη *φιλής*. Πράγματι, στην αρχαιοελληνική «στρατιωτική» ορολογία με τον όρο *φιλός*¹⁰ υποδηλώνεται συνήθως ο ελαφρά οπλισμένος στρατιώτης. Ο όρος αυτός, όμως, απαντά κυρίως στον πεζό λόγο, ενώ σε ποιητικά κείμενα αντίστοιχη σημασία έχουν οι σπάνιοι όροι *γυμνής* και *γυμνήτης*, που φαίνεται να προέρχονται από τη λέξη *γυμνός*· η τελευταία, ωστόσο, σε ανάλογα «πολεμικά» συμφραζόμενα παραπέμπει στον στερημένο όπλων, τον εντελώς άοπλο και όχι στον ελαφρά οπλισμένο.

(β) Ο όρος *φιλής* (γενική *φιλήτος*) απαντά μόνο στον Αισχύλο, απ. 451, και είναι ανάλογος με τον όρο *γυμνής* (γενική *γυμνήτος*). Άλλωστε, ο όρος *γυμνής* (πληθ. *γυμνήτες*) είναι περισσότερο κοινός από τον *φιλής*,¹¹ αφού απαντά σε ποιητικά κείμενα (ήδη στον Τυρταίο 11,35 West, στον Ευριπίδη, *Φοίνισσαι* 1147 και στον [Ευριπίδη], *Ρήσος* 31 και 313). Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι στον όρο *γυμνήτες* διατηρήθηκε η

10. Περισσότερο συνηθισμένος στον πληθυντικό, *οί φιλοί, τὰ φιλά, τὰ φιλικά*, όροι που δηλώνουν τα «ελαφρά εξοπλισμένα στρατεύματα».

11. Σημαντική για την έρευνα αυτή είναι η μελέτη του G. Redard, *Les noms grecs en -ΤΗΣ, -ΤΙΣ et principalement en -ΙΤΗΣ, -ΙΤΙΣ. Étude philologique et linguistique* (Études et Commentaires, V), Παρίσι, Librairie C. Klincksieck, 1949. Πάντως, για τους όρους *γυμνής-γυμνήτης* και *φιλής-φιλήτης* (ο Redard, σ. 5, σημειώνει ότι οι δεύτεροι όροι σε -της είναι μεταγενέστεροι) που μας ενδιαφέρουν εδώ, προκύπτει ότι ενώ οι όροι του πρώτου ζεύγους απαντούν σε λογοτεχνικά κείμενα (Ξενοφών *Ανάβαση* 1. 2. 3, 3. 4. 26, 4. 1. 28, κ.α.· Λυκόφρων *Αλεξάνδρα* 388· Διόδωρος *Σικελός* 3. 8. 5· Στράβων 16. 4. 17, 17. 2.3· Vettius Valens, έκδ. Pingree, 64, 9· Λουκιανός 63. 8, κτλ.), για τους όρους *φιλής* και *φιλήτης* δεν ισχύει το ίδιο: η μοναδική αναφορά της λέξης *φιλής* είναι το απ. 451 Radt (με βάση τη μαρτυρία του Ηρωδιανού), ενώ τη λέξη *φιλήτης* (στον πληθυντικό αριθμό) την αναφέρει ο Ευστάθιος *Θεσσαλονίκης*. Πρόκειται δηλαδή για λέξεις που παραδίδονται μόνο από γραμματικούς.

ανάμνηση μιας κατώτερης πολιτικά και οικονομικά τάξης, ευρισκόμενης μεταξύ ελευθέρων και δούλων, όπως οι εἰλωτες της Σπάρτης, οι πενέσται της Θεσσαλίας και οι κορυνηφόροι της Σικυώνας: πρόκειται για την αντίστοιχη κοινωνική τάξη στο Άργος, η οποία αναφέρεται και ως γυμνήσιοι, και οι οποίοι στρατολογούνται, όταν χρειαστεί, ως φιλοί.

1. γυμνός

Στην Οδύσσεια οι ελάχιστες αναφορές της λ. γυμνός (ζ 136, λ 607, φ 417, πρβ. ζ 222, κ 341, χ 1) δεν σχετίζονται με οπλισμό στρατιώτη. Όταν δεν αναφέρονται σε αντικείμενα (τόξον και δίστόν), υποδηλώνουν την «έλλειψη ρούχων».¹²

Στην Ιλιάδα η λ. γυμνός δηλώνει, σε συμφραζόμενα μάχης, την «έλλειψη όπλων».

P 711 οὐ γάρ πως ἂν γυμνὸς ἐὼν Τρώεσσι μάχοιτο.

Ο Μενέλαος παροτρύνοντας τον Αίαντα να πάρουν το νεκρό σώμα του Πατρόκλου από το πεδίο της μάχης αναφέρεται στον Αχιλλέα λέγοντας ότι εκείνος δεν πρόκειται να έρθει, επειδή δεν έχει όπλα. Λίγο πριν (P 693 = P 122), στέλνοντας τον Αντίλοχο να μεταφέρει στον Αχιλλέα τη θλιβερή είδηση του θανάτου του Πατρόκλου, είχε εξηγήσει γιατί ο νεκρός είναι γυμνός: ἀτὰρ τά γε τεύχε' ἔχει κορυθαίολος Ἴκτωρ. Ας σημειωθεί ότι στην αγγελία του ο Αντίλοχος δεν ζητά από τον Αχιλλέα να πάει να περισυλλέξει τον νεκρό, όπως του είχε υποδειξει¹³ ο Μενέλαος, αλλά παραλλάσσει τον σχετικό στίχο επαναλαμβάνοντας ωστόσο την αιτία της «γυμνότητας» του Πατρόκλου (Σ 20-21).¹⁴

Στην Ιλιάδα ο πολεμιστής νοείται ως τέτοιος μόνο όταν φέρει όπλα: όταν ο Έκτωρ σκέφτεται προς στιγμήν να αποθέσει τα όπλα του (ασπίδα, κράνος και δόρυ) και να πάει να συνδιαλλαγεί με τον Αχιλλέα,

12. Πρβ. Μ. Ετυμ. 242,46 Γυμνός: Ὁ ἄνευ ἱματίων.

13. Διαφορετική γνώμη έχει ο Μ. W. Edwards, *The Iliad: a Commentary* V, Κέμπριτζ 1991, σ. 129, θεωρώντας τη φράση ως σκέψη του Μενέλαου (παραπέμπει ωστόσο σε παρόμοια περίπτωση στο Η 375, όπου εκεί η φράση αποτελεί μέρος του μηνύματος). Ο ποιητής, μετά την επισήμανση του Μενέλαου στο P 710 σχετικά με τη (δικαιολογημένη) μη ανταπόκριση του Αχιλλέα, βάζει τον Αντίλοχο να μεταφέρει στο μήνυμά του την επικρατούσα κατάσταση (Σ 20-21: νέκυος δὲ δὴ ἀμφιμάχονται γυμνοῖ).

14. Συνηθισμένη εξάλλου είναι στην Ιλιάδα η εικόνα της «απογύμνωσης» με την έννοια της σκύλευσης, της αρπαγής της πανοπλίας του νεκρού πολεμιστή από εκείνον, συνήθως, που τον σκότωσε· πρβ. τις στερεότυπες εκφράσεις: τεύχε' ἐσύλα, τεύχεά τ' ἐξενάριξε, τὸν μὲν ἀπαινύμενον κλυτὰ τεύχεα, αἴνυτο τεύχεα ἀπ' ὤμων, κτλ., εκφράσεις, οι οποίες, εναλλάσσόμενες, «υποδεικνύουν» τεχνικές προφορικής σύνθεσης του έπους. Βλ. A. Hoekstra, *Epic Verse before Homer. Three Studies*, Άμστερνταμ - Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 1981, σσ. 21-23.

δίνοντάς του την υπόσχεση να του επιστρέψει την Ελένη μαζί με τα πολύτιμα αντικείμενα (κτήματα), φοβάται αμέσως μήπως προκαλέσει με αυτή του την ενέργεια «αλλαγή» του φύλου του:¹⁵

X 123-125 *μή μιν ἐγὼ μὲν ἴκωμαι ἰών, ὃ δέ μ' οὐκ ἐλεήσει
οὐδέ τί μ' αἰδέσεται, κτενέει δέ με γυμνὸν ἐόντα
αὐτῶς ὡς τε γυναῖκα, ἐπεὶ κ' ἀπὸ τεύχεα δύω.*

Ο λόγος είναι ότι όσο ο ομηρικός πολεμιστής βρίσκεται στη ζωή φέρει όπλα. Μόνον οι γυναίκες και τα παιδιά δεν φέρουν. Η περίπτωση του άοπλου Λυκάονα (Φ 50, γυμνόν), ο οποίος πέταξε τα όπλα του για να ξεφύγει, συγκρίνεται με έναν άλλον γυμνόν (X 510), το σώμα του Έκτορα για το οποίο η Ανδρομάχη φοβάται ότι θα το φάνε τα σκουλήκια, αφού πρώτα χορτάσουν οι σκύλοι. Στην περίπτωση αυτή προστίθεται και το στοιχείο της έλλειψης ρούχων (εδώ ο όρος εἴματα ίσως δηλώνει το σάβανο: πρβ. X 510-514) από το πτώμα του ήρωα, τα οποία φαίνεται ότι προστατεύουν τον νεκρό.

Ο γυμνός πολεμιστής είναι ο μη πολεμιστής, όπως ακριβώς ο έφηβος ή ο γέροντας είναι ο μη οπλίτης: ο πρώτος ασκείται στα πολεμικά έργα περνώντας από την ανορθόδοξη πρακτική της μάχης, κινούμενος μέσα στη νύχτα και με ελαφρύ οπλισμό, συνήθως με ένα ξίφος, ενώ ο δεύτερος δεν πολεμά πλέον και όταν αναγκαστεί να το κάνει γίνεται στόχος διακωμώδησης ή θαυμαστής ανανέωσης (βλ. παρακάτω, σ. 233, την περίπτωση του Ιόλαου στους *Ηρακλείδες*).

Ο «αντιπολεμικός» χαρακτήρας της διδακτικής ποίησης του Ησιόδου μεταφέρει τη χρήση του όρου σε «έλλειψη» και πάλι, αυτή τη φορά όμως όχι οπλισμού, αλλά ρούχων:

Έργα και Ημέραι 391-392 ... γυμνὸν σπείρειν, γυμνὸν δὲ βοωτεῖν,
γυμνὸν δ' ἀμάειν, ...

Η συμβουλή του Ησιόδου σχετίζεται προφανώς με τις κατάλληλες καιρικές συνθήκες¹⁶ που πρέπει να υπάρχουν την εποχή του οργώματος, της

15. Πρβ. για παρόμοια χρήση: *Ηρακλής* 1382-4, *ἀλλὰ γυμνωθεὶς ὄπλων... / ἔχθοις ἔμαυτὸν ὑποβαλὼν αἰσχροῦς θάνατο*; Στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή ο Ηρακλής, κλαίγοντας και στεναάζοντας ὥστε παρθένος (1071), εκφράζει επίσης με σαφή τρόπο την «αλλαγή» φύλου που υπέστη: νὸν δ' ἐκ τοιοῦτου θήλυς ἠὲρῆμαι τάλας (1075). Άλλωστε στη συνέχεια θα αποκαλύψει το σώμα του (ἄθλιον δέμας, 1079) που κατατρώγεται από την άγρια νόσο (1030).

16. Αυτό προκύπτει από τα αρχαία Σχόλια (Pertusi 135-136): τὰ τῆς γεωργίας ἔργα – σπείρειν, βοηλατεῖν, θερίζειν –, πάντα κελεύειν γυμνὸν μετεῖναι δηλῶν ὅτι τοῦ ἀέρος ὄντος εὐδαινοῦ ταῦτα δὴ ποιητέα καὶ μήτε κρυμῶδους ὄντος μήτε ὕοντος τοῦ θεοῦ και πιο κάτω (με εξήγηση της σημασίας του όρου γυμνός), πρόθυμος ἔση πρὸς τὸ ἔργον μὴ φορῶν τὸ ἱμάτιόν σου.

σποράς και του θερισμού, οι οποίες και επιτρέπουν στον γεωργό ελαφρά ενδυμασία, και όχι βεβαίως πλήρη έλλειψη ρούχων, όπως έγινε κατανοητό παλαιότερα. Πράγματι, δεν γίνεται αντιληπτή οποιουδήποτε είδους «θρησκευτική βάση», που να επέβαλλε αρχικά τη γυμνότητα του γεωργού (ίσως για λόγους γονιμότητας ή ευφορίας της γης;), όπως φαίνεται να υπονοεί ο M. L. West (*Hesiod. Works and Days*. Edited with Prolegomena and Commentary, Οξφόρδη 1978), σ. 258, παραπέμποντας, μεταξύ άλλων, στον Πλίνιο, *HN* 18,131, σχετικά με τον γεωργό που σπέρνει γυμνός (nudus) κάνοντας την ευχή: «Σπέρνω για τον εαυτό μου και για τους γείτονές μου». Άλλωστε ο ίδιος ο Ησίοδος αναφέρεται με σαφήνεια στην προβλεπόμενη ενδυμασία του γεωργού-κτηνοτρόφου (*Έργα και Ημέραι* 536-546). Αλλά και ο Ευστάθιος Μακρεμβολίτης 4,9,2 (που αναφέρεται από τον West, ό.π.) παρουσιάζει τον θεριστή με χιτώνα, μαζεμένο γύρω από τη μέση¹⁷ για να μην εμποδίζεται στις κινήσεις του, καθώς και με καπέλο που τον προστατεύει από τον δυνατό ήλιο (και όχι μόνο από τη βροχή, όπως συμβούλευε ο Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι* 546: *πίλον... άσκητόν, ἴν' οὐάτα μῆ καταδεύῃ*). Αντιθέτως, ο Αριστοφάνης θα εκμεταλλευθεί την αμφισημία της λ. γυμνός, αλλά και του ρήματος γεωργεῖν προκειμένου να υποδηλώσει την επιθυμία για ερωτική συνεύρεση: *ἤδη γεωργεῖν γυμνός ἀποδὺς βούλομαι* (*Λυσιστράτη* 1173).¹⁸

Στον Αρχίλοχο έχουμε: *γυμνόν*, 79a,2 Diehl (=°194,5 Degani). Η λέξη υποδηλώνει τον «ανυπεράσπιστο».

Στον Ιπώννακτα οι δύο αναφορές της λ. γυμνός (*γυμνόν*, απ. 64 Degani και *γυμνούς*, 86,14 Degani) δηλώνουν «έλλειψη ρούχων», ενταγμένες μάλλον σε ερωτικά συμφραζόμενα.

Στον Τυρταίο υπάρχει μία αναφορά του ρήματος *γυμνοῦμαι*: *χροά γυμνωθέντα*, 10,27 West, έκφραση που δηλώνει τη σάρκα που έχει αποκαλυφθεί, προσφέροντας θλιβερό θέαμα, αφού πρόκειται για πτώμα γέροντα πολεμιστή, τον οποίο οι νεότεροί του εγκατέλειψαν στη μάχη: η αποτροπή παρόμοιων θεαμάτων αποτελεί τον στόχο της συμβουλής του Τυρταίου προς τους νέους πολεμιστές. Επίσης από τον ίδιο ποιητή διασώζεται μια σημαντική αναφορά της λ. γυμνής σε κλητική προσφώνηση στον πληθυντικό:

17. Ακριβώς όπως εμφανίζονται στον Ησίοδο οι γεωργοί που οργώνουν (*ἀροτῆρες... ἐπιστολάδην δὲ χιτῶνας ἐστάλατ', Ασπίς* 286-288).

18. Για τον συσχετισμό της γεωργικής καλλιέργειας με την ερωτική συνεύρεση βλ. J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, Παρίσι 1965, σσ. 100-101, και το σχόλιο του G. Henderson, *Aristophanes Lysistrata*, Οξφόρδη 1987, σ. 205.

11,35 West *ὕμεῖς δ' ὦ γυμνήτες, ὑπ' ἀσπίδος ἄλλοθεν ἄλλος
πτώσσοντες μεγάλοις βάλλετε χερμαδίοις
δούρασί τε ξεστοῖσιν ἀκοντίζοντες ἐς αὐτούς,
τοῖσι πανόπλοισιν πλησίον ἰστάμενοι.*

Εδώ εμφανίζεται η πολεμική τακτική αυτών των «ελαφρά οπλισμένων πολεμιστών», οι οποίοι, βρίσκοντας προστασία κάτω από τις ασπίδες των οπλιτών (όπως οι τοξότες στον Όμηρο),¹⁹ εξαπολύουν μεγάλες πέτρες και ακόντια προς το μέρος των εχθρών. Ο πατριωτικός τόνος του ποιήματος υποβάλλει την ιδέα ότι πρόκειται για την τάξη των ειλώτων,²⁰ οι οποίοι, μη έχοντας τη δυνατότητα να προμηθευτούν βαρύ οπλισμό, στρατολογούνται ως *φιλοί*. Η λ. *γυμνομάχοι*, την οποία φαίνεται να διασώζει ο *P. Oxy.* 3316,14, πρέπει να αναφέρεται στην «ίδια τάξη πολεμιστών»,²¹ εφόσον βεβαίως αυτοί ανήκουν στην πλευρά των Σπαρτιατών.

Στον Πίνδαρο, από τις τέσσερις αναφορές της λ. *γυμνός*, ενδιαφέρουν οι δύο: *Πυθ.* 11,49, *γυμνόν (στάδιον)* και *Ισθμ.* 1,23, *γυμνοῖσι (σταδίοις)* που αντιτίθενται στον *όπλίτην δρόμον*. Το σημαντικό εδώ δεν είναι η γυμνότητα του αθλητή, η οποία θεωρείται δεδομένη, αλλά η δήλωση με την έκφραση αυτή ότι αγωνίζεται χωρίς τη βαριά πανοπλία του οπλίτη, είναι δηλαδή «άοπλος», σύμφωνα με την πρακτική του ομηρικού έπους.

2. *φιλός*

Στην *Οδύσσεια* ν 437 *φιλόν*²² χαρακτηρίζεται το δέρμα της ελαφίνας με το οποίο «ντύνει» η Αθηνά τον ήρωα μεταμορφώνοντάς τον σε γέρο ζητιάνο.

Η μοναδική αναφορά της λ. *φιλός* στην *Ιλιάδα* βρίσκεται στο I 580:

ἤμισυ δὲ φιλήν ἄροσιν πεδίοιο ταμέσθαι

19. Βλ. παρακάτω, σημ. 25.

20. Βλ. Πausanias, *Μεσσηνιακά* 16,6: *Λακεδαιμονίων δὲ ἐχόντων ἀθύμως μετὰ τὴν πληγὴν καὶ ὠρμημένων καταθέσθαι τὸν πόλεμον, Τυρταῖός τε ἐλεγεία ἄδων μετέπειθεν αὐτούς καὶ ἐς τοὺς λόχους ἀντὶ τῶν τεθνεώτων κατέλεγεν ἄνδρας ἐκ τῶν εἰλώτων.* Πρβ. και τη μαρτυρία του Θεόπομπου για πολιτογράφηση ειλώτων (*FGHHist.*, II B 115 F 171).

21. *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. XLVII, ed. by R. A. Coles, M. A. Haslam, Οξφόρδη 1980, σ. 5.

22. Πρβ. Ησύχιος ψ 203 (IV 312 Schmidt): *φιλόν· γυμνόν· ἔρημον· εὐτελέες· ἄτριχον· καὶ πᾶν ἀποδεδαρμένον.* Η λέξη αποτελεί ομηρική γλώσσα σύμφωνα με τον Φώτιο: *φιλόν· γυμνόν* (Naber II 352). Η άλλη αναφορά της λ. στην *Οδύσσεια*, μ 421, χαρακτηρίζει *φιλήν* την κατεστραμμένη καρίνα (*τρόπιν*) του πλοίου του Οδυσσέα· πρβ. το σχόλιο του A. Heubeck (*A Commentary on Homer's Odyssey* II, Οξφόρδη 1989), για τη σημασία της: «The keel is "bare" (*φιλή*), because *the τοῖχοι* have been removed» (σ. 141).

όπου το *φιλήν* δηλώνει το γυμνό, καθαρό τοπίο, χωρίς δένδρα ή φυτά, που είναι, επομένως, κατάλληλο για νέα καλλιέργεια. Την ερμηνεία αυτή τη δίνει ο αρχαίος Σχολιαστής (*φιλήν δὲ ἀντὶ τοῦ ἄδενδρον ... ἦτοι γυμνήντ φυτῶν*. Π 524 Erbse· πρβ. και Φώτιο: *φιλή γῆ. ἢ μὴ πεφυτευμένη* Naber Π 269²³), ενώ ο Ευστάθιος προεκτείνει ακόμη περισσότερο την ερμηνεία του, παρομοιάζοντας την *φιλήν ἄροσιν* με τον *φιλὸν στρατιώτην* (*Ψιλή δὲ ἄροσις ἢ ἄφυτος καὶ καθ' ἑαυτὴν μόνην οὔσα, καθ' ὁμοιότητα τοῦ φιλοῦ στρατιώτου* Π 812 van der Valk).²⁴

Στον Ανακρέοντα, 388,2 PMG, γίνεται μία αναφορά στη λ. *φιλόν*, η οποία μάλλον προσδιορίζει τη λ. *δέρμα* του στ. 3, ενώ η σημασία της είναι αντίστοιχη με εκείνη στο ν 437 της Οδύσσειας.

Από τη σύντομη επισκόπηση που προηγήθηκε διαπιστώνουμε ότι πριν από την τραγωδία η σημασία του ὀρου *γυμνός* κινεῖται μεταξύ του «ἀόπλου», του «ανυπεράσπιστου» και του «ελαφρά οπλισμένου» πολεμιστή, ενώ ο ὀρος *φιλός*, ἔχοντας πάντοτε επιθετική χρήση, δεν σχετίζεται με πολεμιστές. Ο ὀρος *γυμνήτες* του Τυρταίου αποτελεί προφανῶς δηλωτικό κοινωνικής τάξης, τα μέλη της οποίας στρατολογούνται ως «ελαφρά οπλισμένοι πολεμιστές».

Στους τρεις μεγάλους τραγικούς ποιητές του 5ου π.Χ. αι. η παρουσία αυτών των ὀρων είναι αρκετά περιορισμένη. Θα ανέμενε κανείς ὀροι που υποδηλώνουν τους ελαφρά οπλισμένους πολεμιστές θα ἦταν συνηθισμένοι στις σωζόμενες τραγωδίες, στις οποίες υπάρχουν διηγήσεις μαχῶν ἀπό ἀγγελιοφόρους. Μια ἐξήγηση αυτής της ἀπουσίας, ὀμως, είναι ὀτι η ἀρχαία ἐλληνική τραγωδία ἀκολουθεῖ ὡς προς αὐτὸ την ἐπική

23. Ο Δίων Χρυσόστομος, 15,3, παραθέτει την πληροφορία: *καὶ τὴν Ἀττικὴν, πρότερον φιλήν καὶ ἄδενδρον οὔσαν, ἐλαίαις κατεφύτευσαν, Πεισιστράτου προστάξαντος.*

24. Πρβ. Μ. Ετυμ. 819,55: *...ψῶ, τὸ λεπτόνω καὶ σμικρόνω, ἐξ οὔ καὶ φιλὸς στρατιώτης, ὁ ἄοπλος καὶ γυμνός.* Ο Γεώργιος Χοιροβοσκός, ἀναφερόμενος στην ἐτυμολογία του ονόματος Ψαλμός, σημειώνει: *Τὸ ψῶ σημαίνει ε': τὸ λεπτόνω, ἐξ οὔ καὶ φιλὸν στρατιώτην λέγομεν, τὸν ἄοπλον καὶ γυμνόν.* (Georgii Choerobosci disctata in Theodosii Canones necnon epimerismi in Psalmos e codicibus edidit T. Gaisford, Οξφόρδη 1842, t. 3,1,15), ἐνὀστα Σχόλια στη Γραμματικὴ Τέχνη του Διονυσίου του Θράκα διαβάζουμε σχετικὰ με τα πνεύματα: *Πόθεν εἴρηται ἢ φιλή; Ἀπὸ τοῦ ψῶ, ὃ δηλοῖ τὸ λεπτόνω, λεπτῶς γὰρ ἠχεῖ καὶ ἀμυδρῶς, ὅτι ἀσθενής ἐστιν. Πόσα σημαίνει τὸ ψῶ; πέντε· ψῶ τὸ λεπτόνω, ἀφ' οὔ καὶ φιλὸν στρατιώτην λέγομεν τὸν ἄοπλον καὶ γυμνόν ἦτοι τὸν ἀσθενῆ καὶ ἀδύνατον.* (Scholia in Dionysii Thracis Artem Grammaticam. Recensuit et apparatus criticum indicesque adiecit A. Hilgard [Grammatici Graeci I 3, Λυβία 1901], 296,8-11, πρβ. στο ἴδιο, 336,24-25: *ἐξ οὔ καὶ φιλὸς στρατιώτης ὁ λεπτός καὶ ἀσθενής καὶ γυμνός καὶ ἄοπλος*). Βλ., τέλος, Σούδα, λ. *Ψιλοί: οἱ μὴ καθωπλισμένοι μέν, ἐν καιρῷ δὲ τῆς μάχης τῷ παρατυχόντι ἢ λίθῳ ἢ ξύλῳ ἢ ἄλλῳ τινὶ ὀργάνῳ χρώμενοι· ἢ τοξόται. παρὰ τὸ σκευῆ φιλή χρῆσθαι* (Adler IV 847). Για την τελευταία φράση πρβ. Θουκυδίδη 3, 94, 4: *τὸ τῶν Αἰτωλῶν ... καὶ σκευῆ ψιλῆ χρώμενον.*

παράδοση και ο Όμηρος δεν αναφέρεται σε φιλούς στρατιώτες.²⁵ Αντιθέτως, στους ιστορικούς του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (κυρίως στον Θουκυδίδη,²⁶ τον Ηρόδοτο και τον Ξενοφώντα) ο όρος *φιλός* είναι πολύ συχνός.

Γυμνός: τέσσερις φορές στον Αισχύλο, μία στον Σοφοκλή και οκτώ στον Ευριπίδη. *Ψιλός*: πέντε φορές στον Σοφοκλή. Υπάρχει επίσης μία αναφορά του όρου *γυμνής* στον Ευριπίδη και μία αναφορά του όρου *φιλής* στον Αισχύλο (αυτή του απ. 451).

(α) *Αισχύλος*:

(1) Κυριολεκτική χρήση: «γυμνός».

Επτά επί Θήβας 432 ἔχει δὲ σῆμα γυμνὸν ἄνδρα πυρφόρον

Σύμφωνα με την περιγραφή του Αγγέλου στον Ετεοκλή, η ασπίδα του Καπανέα απεικονίζει ένα γυμνό «πολεμιστή» που αντί για όπλα φέρει πυρσό, με τον οποίο απειλεί να κάψει την πόλη.

Σημειώνεται ότι πρόκειται εδώ για τον κατ' εξοχήν «άοπλο» πολεμιστή, «εφοδιασμένο» όμως με πυρσό. Η γυμνότητά του αναφέρεται τόσο στην έλλειψη ρούχων, αφού πρόκειται για έργο τέχνης (πρβ. Hutchinson 115: «Figures are very frequently naked in art where they would not be in life»), όσο και στην έλλειψη όπλων: δεν φέρει ασπίδα, ξίφος ή δόρυ, ούτε κράνος, σε αντίθεση π.χ. με τον Τυδέα (*Επτά* 384-386), τον τέλειο οπλίτη, ή, στο επίπεδο των σημάτων, με την απεικόνιση στην ασπίδα του Ετεόκλου ενός οπλίτη (*Επτά επί Θήβας* 466, *ἄνηρ δ' ὀπλίτης*).²⁷

Διασώθηκε ακόμη μία αναφορά της λ. *γυμνός* στον Ρ. Οχ. 2256 απ. 82,2, η οποία όμως δύσκολα θα μπορούσε να συζητηθεί εξαιτίας της ασάφειας που παρουσιάζει το ελλειπτικό κείμενο.

(2) Μεταφορική χρήση: «στερημένος από κάτι» (το οποίο προσδιορίζεται με γενική).

Πέρσαι 1036

γυμνός εἶμι προπομπῶν.

25. Στην *Ιλιάδα* αναφέρονται μόνο τρεις φημισμένοι τοξότες: ο Πάνδαρος (Δ 86-126), ο Τεύκρος (Θ 266-273) και ο Πάρις (Λ 369-383) και περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο καλύπτονται από τις ασπίδες των συντρόφων τους αυτοί οι στερημένοι αμυντικών όπλων πολεμιστές. Από αυτούς μόνον ο Πάρις αποκαλείται ρητά τοξότης από τον Διομήδη, στον φόγο που του απευθύνει ο τελευταίος (Λ 385-395).

26. Ο όρος απαντά 48 φορές στον Θουκυδίδη (*Concordantia Thucydidea*, curavit C. Schrader, Hildesheim, Olms-Weidmann, 1998).

27. Πρβ. και στ. 717, *ἄνδρα πολίτην* (για τον Ετεοκλή). Υπάρχει ένα ακόμη παράδειγμα «ανάδειξης ἀκάλυπτων μελών», αλλά με το ρήμα *γυμνώω*: *Επτά επί Θήβας* 623-624, *χείρα δ' οὐ βραδύνεται / παρ' ἀσπίδος γυμνωθὲν ἀρπάσαι δορί*: «το χέρι του δεν αργεί να χτυπήσει με το δόρυ το μέρος (του σώματος) που θα αποκαλυφθεί από την ασπίδα». Παρόμοια παραδείγματα στον Ησίοδο, *Ασπίς* 334, 418 και 460.

Ο Ξέρξης εμφανίζεται να επιστρέφει στη χώρα του χωρίς συνοδεία, προκειμένου να φανεί το μέγεθος της καταστροφής του περσικού στρατού.

απ. 337 Radt *ἀπτῆνα, τυτθόν, ἄρτι γυμνὸν ὄστράκων*

Εδώ πρόκειται προφανώς για νεοσσό που μόλις εμφανίστηκε (κυριολεκτικά «βγήκε από το αυγό») και δεν μπορεί ακόμη να πετάξει. Το *γυμνόν*, επομένως, δηλώνει την απαλλαγή του από το κέλυφος.

(β) Σοφοκλής:

(1) Μεταφορική χρήση: «στερημένος από κάτι, “με άδεια χέρια”».

Αίας 464 *γυμνὸν φανέντα τῶν ἀριστείων ἄτερ*

Ο ήρωας αντιμετωπίζει το πρόβλημα της εμφάνισής του ενώπιον του πατέρα του «χωρίς το βραβείο», στοιχείο που τον καθιστά «γυμνό». Πρόκειται για μια ιδιότυπη σημασία, η οποία συνδέει το «βραβείο», τα όπλα του Αχιλλέα που στερήθηκε ο Αίας, με την εμφάνισή του ως «γυμνού» πολεμιστή, ο οποίος, σύμφωνα με την ομηρική χρήση,²⁸ είναι ο πολεμιστής χωρίς όπλα.

(2) Ψιλός: Στην *Αντιγόνη* το πτώμα του Πολυνείκη χαρακτηρίζεται *φιλόν* (426), επειδή έχει καθαριστεί από τη σκόνη (*πᾶσαν κόνιν σήραντες ... σώμα γυμνώσαντες εὔ*, 409-410) με την οποία το είχε σκεπάσει η ηρωίδα, σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια να θάψει όπως όπως τον νεκρό αδελφό της (245-247), παρά την απαγόρευση του Κρέοντα (26-30). Από τις υπόλοιπες τέσσερις αναφορές της λ. *φιλός*, μία δηλώνει τον «ελαφρά οπλισμένο πολεμιστή»:

Αίας 1123 *κἄν φιλὸς ἀρκέσαιμι σοί γ' ὠπλισμένω.*

Με τον όρο αυτό, για μοναδική φορά²⁹ σε αρχαία ελληνική τραγωδία, υποδηλώνεται ο *τοξότης* Τεύκρος, ο οποίος λογομαχεί με τον οπλίτη Μενέλαο (*ὠπλισμένω*), σε έναν αγώνα λόγων,³⁰ από τον οποίο θα εξέλθει

28. Βλ. και J. C. Kamerbeek, *The Plays of Sophocles. Commentaries I. The Ajax*, Leiden 1963, σ. 102.

29. Ο αρχαίος Σχολιαστής σημειώνει, ωστόσο, για τον στίχο: 1123. *κἄν φιλὸς ἀρκέσαιμι: τὰ τοιαῦτα σοφίσματα οὐκ οἰκεία τραγωδίας...* (Γ. Α. Χριστοδούλου, *Τα αρχαία σχόλια εις Αἴαντα του Σοφοκλέους*, Αθήναι 1977, σ. 227).

30. Ήδη στην πρώτη σωζόμενη αρχαία ελληνική τραγωδία (472 π.Χ.), τους *Πέρσες* του Αισχύλου, εμφανίζεται η αντίθεση μεταξύ τόξου και λόγχης, όπλων που υποδηλώνουν αντιστοίχως τους Πέρσες και τους Έλληνες. Εκεί, ως γνωστόν, επικρατούν οι οπλίτες Έλληνες. Στον *Ηρακλή* του Ευριπίδη (πρβ. G. W. Bond, *Euripides Heracles. With Introduction and Commentary*, Οξφόρδη 1981, σσ. 108-109) στον *ψόγον τοξότου* (159-164) που απευθύνει ο τύραννος Λύκος δίδεται απάντηση από τον πατέρα του Ηρακλή, τον Αμφιτρώνα (188-205), ο οποίος εκθειάζει τις αρετές του τοξότη.

τελικά νικητής. Οι άλλες δύο (Φιλοκτήτης 958, Οιδίπους επί Κολωνών 1029) δηλώνουν «έλλειψη, στέρηση κάποιου πράγματος», του τόξου στην πρώτη περίπτωση, υπερασπιστών, συμμάχων στη δεύτερη. Τέλος, στην τέταρτη αναφορά, η έκφραση *ψιλόν ὄμμα* (Οιδίπους επί Κολωνών 866) σημαίνει «ανυπεράσπιστο, απροστάτευτο αγαπημένο πρόσωπο» και υπονοεί τη βίαιη απομάκρυνση της Αντιγόνης, η οποία οδηγεί τον τυφλό Οιδίποδα.³¹

(γ) Ευριπίδης:

(1) Κυριολεκτική χρήση: «αφαίρεση, απαλλαγή από ρούχα» (που προσδιορίζονται με μια γενική).

Ηρακλής 959 *κάνταῦθα γυμνὸν σῶμα θεῖς πορπαμάτων*

Στη διήγηση του Εξαγγέλου εμφανίζεται ο μανιασμένος Ηρακλής να απαλλάσσεται από τα ρούχα του (γυμνὸν πορπαμάτων: στην κυριολεξία αφαιρεί τις πόρπες που συγκρατούν το ιμάτιο) έχοντας την εντύπωση ότι συμμετέχει σε αθλητικούς αγώνες στα Ίσθμια: βεβαίως, παρόμοιες καταστάσεις με αυτή του ήρωα, όπως μανία, ασθένεια, μέθη, προξενούν την ανάγκη απαλλαγής από την ενδυμασία. Εδώ πρέπει να θεωρηθεί ότι δεν αφαιρεί μόνο το *ιμάτιον*, αλλά και τον *χιτώνα* του: στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη ο Ορέστης κάνει τη συνηθισμένη κίνηση για κάποιον που εμποδίζεται από το *ιμάτιον* κατά την ώρα της εργασίας του, εδώ κατά την εκδορά του ζώου για τη θυσία: ρίχνει πίσω από τους ώμους του το επανωφόρι του (Denniston 151), χωρίς να είναι απαραίτητο να το βγάλει, παρόλο που φορά τον *χιτώνα*.

Στην *Ιφιγένεια εν Ταύροις* 1404 οι ὄμοι των κωπηλατών είναι απαλλαγμένοι από το *ιμάτιο* (*γυμνὰς ἐκ (πέπλων) ἐπωμίδας*), ενώ στον *Ίωνα* 1208 συναντούμε την παρόμοια έκφραση *γυμνὰ δ' ἐκ πέπλων μέλη*.

Στην ίδια κατηγορία, αλλά ως συντελεσμένη ενέργεια με «την ανάδειξη των γυμνών, των ακάλυπτων μελών», ανήκουν τα παραδείγματα:

Ανδρομάχη 598 *γυμνοῖσι μηροῖς καὶ πέπλοις ἀνειμένοις*

Στη μομφή του Πηλέα κατά των γυναικών της Σπάρτης είναι φανερός ο απόηχος του Ίβυκου, απ. 61, *φαινομηρίδες* (βλ. Stevens, *Euripides Andromache*. Edited with Introduction and Commentary, Οξφόρδη 1971, σ. 169).

31. Βλ. R. C. Jebb, *Sophocles. The Plays and Fragments* IV. The Philoctetes, Άμστερνταμ 1962, σσ. 282-283. Οι δυσκολίες που παρουσιάζει η έκφραση *ψιλόν ὄμμα* οδήγησαν στη διόρθωση της γραφής *ψιλόν* των χειρογράφων σε *φίλιον* (Meineke)· πρβ. H. Lloyd-Jones and N. G. Wilson, *Sophoclea. Studies on the Text of Sophocles*, Οξφόρδη 1990, σσ. 243-244.

Ηλέκτρα 308 ἢ γυμνὸν ἔξω σῶμα καὶ στερήσομαι

Πρόκειται για μια υποθετική προβολή της κατάστασής της, η οποία δικαιολογείται από το γεγονός ότι η Ηλέκτρα βρίσκεται σε τόσο μεγάλη ένδεια, ώστε να υφαίνει η ίδια τα ρούχα της:³² σε διαφορετική περίπτωση θα κυκλοφορούσε γυμνή! Ίσως θα έπρεπε εδώ να αποδεχθούμε την πρόταση του Camper, ο οποίος οβελίζει τον στίχο 308.³³

Φοίνισσαι 1396 κὰν τῶδε μόχθῳ γυμνὸν ὦμιον εἰσιδῶν

Σε αγγελική ρήση περιγράφεται πώς ο Ετεοκλής επωφελείται και πληγώνει τον Πολυνείκη σε σημείο που προφανώς δεν καλύπτεται από την πανοπλία του (θώραξ).³⁴

(2) Ομηρική χρήση: «αφαίρεση οπλισμού, άοπλος».

Εκάβη 1156 γυμνὸν μ' ἔθηκαν διπτύχου στολίσματος.

Στη διήγησή του ο Πολυμήστωρ αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι Τρωαδίτισσες τον αφόπλισαν, αποσπώντας του τις δύο λόγχες (1155 κάμακε Θρηκίω). Εδώ, όμως, καθώς προσδιορίζεται η έννοια του όρου γυμνός από τη γενική διπτύχου στολίσματος, η λέξη έχει και πάλι τη σημασία: «στερημένος, απαλλαγμένος από κάτι».

Ηρακλείδαι 724 νῦν μὲν πορεύου γυμνός, ἐν δὲ τάξεσιν
κόσμῳ πυκάζου τῶδ'· ἐγὼ δ' οἴσω τέως.

Στην κωμική αυτή σκηνή-παρωδία αναχώρησης του πολεμιστή για τη μάχη, ο Θεράπων προτείνει στον αδύναμο γέροντα Ιόλαο να μεταβεί άοπλος μέχρι το πεδίο της μάχης, ενώ την πανοπλία του θα του τη μεταφέρει ο ίδιος (πρβ. 723 εἰ δὲ τευχέων φοβῆ βάρους).³⁵

(3) Γυμνής:

Φοίνισσαι 1147 γυμνήτες ἱππῆς ἀρμάτων τ' ἐπιστάται;

Ο όρος γυμνήτες φαίνεται να σημαίνει τους «ελαφρά οπλισμένους πολεμιστές», οι οποίοι μαζί με τους ιππείς και τους οδηγούς των αρμάτων

32. J. D. Denniston, *Euripides Electra*. Edited with Introduction and Commentary, Οξφόρδη 1960 (¹1939), σ. 87.

33. Πρβ. και M. J. Cropp, *Euripides Electra*, Warminster 1988, σσ. 119-120, ο οποίος δικαιολογημένα θεωρεί το περιεχόμενο του στίχου «rather absurd», αφού ο στ. 307 οδηγεί πειστικότερα στον στ. 309 (αὐτῆ...αὐτῆ).

34. Πρβ. για παρόμοια χρήση: Εκάβη 679, ἀλλ' ἄθρησον σῶμα γυμνωθὲν νεκροῦ («αποκάλυψη του πτώματος του Πολύδωρου»), Ηλέκτρα 823, λευκάς ἐγύμνου σάρκας («εκδορά ζώου») και Βάχχαι 1134-5, γυμνοῦντο δὲ πλευραὶ σπαραγμοῖς («σπαραγμός του Πενθέα»).

35. Είναι σημαντικό ότι στην περίπτωση αυτή που ο γέροντας Ιόλαος, παρόλο που η ηλικία του δεν το επιτρέπει, αποφασίζει να πολεμήσει, ακολουθεί μια θαυμαστή «μεταβολή», που συνίσταται στη μεταμόρφωσή του σε νέο πολεμιστή: νέος μεθέστηκ' ἐκ γέροντος αὐθις αὐ, 796.

αποτελούν τα βοηθητικά στρατιωτικά σώματα. Δεν θα πρέπει ωστόσο να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο χαρακτηρισμός γίνεται για Αργείους και να υπενθυμίσουμε ότι αυτή είναι και η ονομασία της κατώτερης τάξης στο Άργος, η οποία ζούσε σε μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ ελευθερίας και δουλείας.³⁶

Στην τραγωδία *Ρήσος*, έργο αγνώστου ποιητή των μέσων του 4ου π.Χ. αι.,³⁷ υπάρχουν δύο αναφορές του όρου *γυμνής*: στον στ. 31 ως ουσιαστικό (*γυμνήτων*) και στον στ. 313 (*γυμνής*) ως επίθετο, το οποίο προσδιορίζει τη λέξη *ἄχλος*. Και στις δύο περιπτώσεις σημαίνει τον «ελαφρά οπλισμένο πολεμιστή» και βρίσκεται μαζί με άλλους όρους που υποδηλώνουν «βοηθητικά» σώματα του στρατού και όχι οπλίτες: *τοξοφόροι* (στ. 32), *ἱππῆς, πελταστῶν* (στ. 311), *τοξόται* (στ. 312).

Στις κωμωδίες του Αριστοφάνη η χρήση της λ. *γυμνός* υποδηλώνει «ἐλλειψη ρούχων»³⁸ ή «ελαφρό ντύσιμο»³⁹. Η λ. *φιλός* απαντά μόνο στις Θεσμοφοριάζουσες, αλλά τρεις φορές: στους στίχους 227, 232 και 583.⁴⁰ Στην πρώτη και στην τρίτη περίπτωση γίνεται αναφορά στο «ξύρισμα» που υφίσταται ο συγγενής του Ευριπίδη προκειμένου να κατασκοπεύσει αποτελεσματικά τις γυναίκες. Στη δεύτερη περίπτωση, ο ίδιος ο Συγγενής μιλά για το «πάθημά» του μεταχειριζόμενος παρατραγικό ύφος:

232 Οἴμοι κακοδαίμων, φιλὸς οὖν στρατεύσομαι.

Το γεγονός ότι είναι «ξυρισμένος» δηλώνεται με τη λ. *φιλός*: συγχρόνως, όμως, σε συνδυασμό με τη χρήση του όρου *στρατεύσομαι* προβάλλει η τεχνική σημασία της λ. *φιλός*, η οποία είναι αυτή του στρατολογούμενου ως «ελαφρά οπλισμένου πολεμιστή».⁴¹

36. Βλ. Πολυδεύκη 3. 83 (Bethe I 180-181): *μεταξὺ δ' ἐλευθέρων καὶ δούλων οἱ Λακεδαιμονίων εἴλωτες, καὶ Θετταλῶν πενέσται... καὶ Ἀργείων γυμνήτες, καὶ Σικυωνίων κορυνηφόροι, Στέφανο Βυζάντιο, ὁ.π., 693, στο λ. Χίος: οὔτοι δὲ (sc. Χῖοι) πρῶτοι ἐχρήσαντο θεράπουσι, ὡς Λακεδαιμόνιοι τοῖς Εἴλωσι καὶ Ἀργεῖοι τοῖς Γυμνησίοις καὶ Σικυώνιοι τοῖς κορυνηφόροις ..., καὶ Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, Υπομνήματα εἰς Διονύσιον Περιηγητὴν (Bernhardy I 209-210): ἱστοροῦσι δὲ ἐν Χίῳ... πρῶτους τοὺς ἐκεῖ θεράπουσι χρῆσασθαι,... ὡς καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐχρήσαντό ποτε Εἴλωσι, καὶ Μακεδόνες Πενέσταις, καὶ Ἀργεῖοι Γυμνησίοις, καὶ Σικυώνιοι Κορυνηφόροις...*

37. Βλ. [Ευριπίδου] *Ρήσος*. Εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση, σχόλια Α. Δ. Στεφανή, Αθήναι 2004, σσ. 23-33.

38. *Ειρήνη* 686· *Όρνιθες* 1492 (με το σχόλιο του Φ. Κακριδή, Αριστοφάνους *Όρνιθες*, Αθήνα 1974, σ. 258-259)· *Λυσιστράτη* 1173 (πρβ. Ησίοδο, *Έργα και Ημέραι* 391-392, και παραπάνω, σ. 227)· *Θεσμοφοριάζουσαι* 930· *Εκκλησιάζουσαι* 92· *Πλούτος* 244.

39. *Εκκλησιάζουσαι* 409, 566· *Λυσιστράτη* 1020· *Νεφέλαι* 498, 965.

40. Στον Αριστοφάνη αποδίδεται και η χρήση του όρου *φίλαξ* (απ. 922 Kassel-Austin) αντί του *φιλός* και *λεῖος*.

41. Ο αρχαίος Σχολιαστής (Dübner 266) σημειώνει: 232. *φιλή τάξις ἐστὶν ἀγεννεστάτη,*

Συνοψίζουμε: στα σωζόμενα έργα των τριών μεγάλων τραγικών ποιητών και στις κωμωδίες του Αριστοφάνη ο όρος *γυμνός* έχει τις σημασίες: «χωρίς ρούχα», «στερημένος, απαλλαγμένος από κάτι», «ακάλυπτος, απροστάτευτος». Η ομηρική χρήση με τη σημασία του «άοπλου πολεμιστή» έχει υποχωρήσει αισθητά, αφού στην ουσία μαρτυρείται μόνο σε μία περίπτωση, στον Ευριπίδη (*Ηρακλείδαι*), αλλά κι εκεί σε σκηνή-παρωδία αναχώρησης του πολεμιστή για τη μάχη. Ο όρος *φιλός* σημαίνει «αποφιλωμένος, στερημένος, ανυπεράσπιστος». Σε δύο μόνο περιπτώσεις φαίνεται να έχει τη σημασία του «ελαφρά οπλισμένου πολεμιστή», μία στον Σοφοκλή (*Αίας*), όπου ο όρος ταυτίζεται με τον όρο *τοξότης*, και μία στον Αριστοφάνη (*Θεσμοφοριάζουσαι*). Στη δεύτερη περίπτωση, η λέξη είναι ενταγμένη σε ένα κωμικό παιχνίδι υπαινιγμών, όπου το *φιλός* ξεκινά από τη σημασία του «ξυρισμένος», υποδηλώνοντας την ταλαιπωρία στην οποία υποβλήθηκε ο Συγγενής του Ευριπίδη, για να καταλήξει στη σημασία που φαίνεται να έχει ήδη λάβει στο τεχνικό «στρατιωτικό» λεξιλόγιο της εποχής, του «ελαφρά οπλισμένου πολεμιστή». Με τον όρο *γυμνήτες* στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη έχουμε κατά πάσα πιθανότητα μια αναχρονιστική αναφορά στην κοινωνική τάξη, την οποία οι υπάρχουσες μαρτυρίες τοποθετούν στο Άργος. Μόνο στον *Ρήσο* έχουμε για πρώτη φορά σαφή χρήση του όρου και ως ουσιαστικού (*γυμνήτες*) και ως επιθέτου (*γυμνής*). Και στις δύο περιπτώσεις η λέξη δηλώνει τους «ελαφρά οπλισμένους πολεμιστές» (με διαφανόμενη την έννοια του οργανωμένου σώματος *φιλών στρατιωτών* στην πρώτη: *γυμνήτων μάναρχοι*). Το γεγονός αυτό ενισχύει βεβαίως την άποψη ότι η τραγωδία αυτή δεν γράφτηκε τον 5ο π.Χ. αι., αλλά στη διάρκεια του επομένου αιώνα.⁴²

Δύσκολα, επομένως, θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μας να γίνει αποδεκτή η χρήση της λ. *φιλής* στον Αισχύλο με τη σημασία του «ελαφρά οπλισμένου πολεμιστή», αφού αυτή η σημασία είναι ακόμη πολύ περιορισμένη, όπως φαίνεται και από τους άλλους δύο μεγάλους τραγικούς

⁴² *ἤ τις βάλλεται ἔμπροσθεν τοῦ στρατοπέδου γυμνή οὔσα ὄπλων, καὶ ἔαν ταραχῇ γένηται, ἐκείνη πρώτη ἀναιρεῖται. τοῦτο δὲ λέγει, ἐπεὶ ἐφίλωται.* Πρβ. και Σούδα, λ. *Ψιλός* (Adler IV 847).

42. Πρβ. Ξενοφώντα, ο οποίος χρησιμοποιεί συχνά τους όρους *γυμνής* και *γυμνήτης* με τη σημασία *miles levis armaturae* (F. W. Sturz, *Lexicon Xenophonticum*, Λιψία 1801-1804 (ανατ. Hildesheim 1964), I 612). Στον Θουκυδίδη, 7, 37, έχουμε ήδη τη μοναδική μαρτυρία της εξέλιξης του όρου *γυμνής-γυμνήτης* στο ουσιαστικό *γυμνητεία*, με τη σημασία του οργανωμένου τμήματος στρατού· πρβ. από τα αρχαία Σχόλια (Hude 386): *καὶ ἡ γυμνητεία τῶν Σ.: γυμνητεία, τὰ τῶν γυμνῶν καὶ οἰονεὶ φιλῶν παρόσον γυμνοὶ ὄπλων τυγχάνουσιν και Φώτιο (Theodoridis I 370): 232. Γυμνητεία· τὸ τῶν γυμνητῶν σύνταγμα.* (Βλ. και Κ. Σ. Κόντου, *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις*, Αθήναι 1882, σ. 132, ο οποίος “προκρίνει” την «διὰ διφθόγῳ ἐκφορὰν τοῦ ὀνόματος γυμνητεία»).

ποιητές του 5ου π.Χ. αι. Η πρότασή μας σχετίζεται και με την πτώση στην οποία πρέπει να τεθεί ο όρος, όπως προαναγγείλαμε στην αρχή αυτής της μελέτης: πιστεύουμε η αρμόζουσα πτώση εδώ είναι η ονομ. εν.⁴³ ή πληθ. Το γεγονός ότι οι γραμματικοί επιμένουν να σημειώνουν τη γεν. *φιλήτος* υποδηλώνει ότι ο όρος στον Αισχύλο θα βρισκόταν σε πτώση που θα χρειαζόταν εξήγηση μέσω της παράθεσης της γεν. εν., δηλωτικής, ως γνωστόν, του τρόπου κλίσης ενός ονόματος. Αλλά και η ονομ. εν. που αναφέρεται από τους γραμματικούς εξυπηρετεί την ίδια σκοπιμότητα: επομένως, η λέξη πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να τεθεί στην ονομ. πληθ.,⁴⁴ *φιλήτες*, και να θεωρηθεί ότι βρίσκεται σε αντίστοιχο στάδιο ως προς την εξέλιξη της σημασίας της με τη λέξη *γυμνήτες*, όπως αυτή απαντά στον Τυρταίο, αλλά και, αργότερα, στον Ευριπίδη. Πράγματι, αν ο όρος *γυμνήτες*, που προέρχεται από την ονομασία της κοινωνικής τάξης στο Άργος, όπως είδαμε ότι αναφέρει ο Πολυδεύκης, χρησιμοποιήθηκε από τον Τυρταίο για να υποδηλώσει τους *είλωτες*, θα διαπιστώναμε τότε ανάλογη χρήση του όρου *φιλήτες* και από τον Αισχύλο. Αλλά και ο νεότερος ομότεχός του, ο οποίος συνηθίζει να τον συναγωνίζεται, μιμούμενος στοιχεία αλλά και «διορθώνοντας»⁴⁵ κάποτε τις αναφορές του, με τη χρήση ακριβώς του όρου *γυμνήτες* στις *Φοίνισσες* 1147, ίσως να υπαινίσσεται τον όρο *φιλήτες* που είχε χρησιμοποιήσει ο Αισχύλος, όρο που δεν επρόκειτο ωστόσο να επιβιώσει στην αρχαία ελληνική γραμματεία.

Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής
και Λατινικής Γραμματείας της
Ακαδημίας Αθηνών

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

43. Ο N. Wecklein, *Aeschyli Fabulae*, Βερολίνο 1893, I 651, εκδίδει το απ. 451 ως εξής: *φιλής* (*φιλήτος*).

44. Έτσι δικαιολογείται η επιμονή του Ηρωδιανού να παραθέσει στον ενικό αριθμό την άγνωστη (και μάλλον περίεργη) στους συγχρόνους του αυτή λέξη, καθώς στον 2ο μ.Χ. αι. η επικράτηση της σημασίας της λέξης *φιλός* ως του «ελαφρά οπλισμένου πολεμιστή» είναι πλήρης· το ίδιο, άλλωστε, κάνει ο Ηρωδιανός και για τη λέξη *Κουρήτες*, όταν την εξαιρεί από τον κανόνα των οξύτων δισυλλάβων με ένα σύμφωνο στο θέμα τους, ως όνομα έθνους, θέτοντάς την στον ενικό: *σεσημείωται τὸ Κουρῆς Κουρήτος* (2, 682, 26-27 Lentz). Οι τύποι της ονομ. και της γεν. του εν. είναι, ωστόσο, αμάρτυροι στα λογοτεχνικά κείμενα: το όνομα *Κουρήτες* απαντά μόνο στις πτώσεις του πληθυντικού.

45. Βλ. π.χ. *Φοίνισσαι* 751-752, για μια άμεση και σκωπτική αντιπαράθεση του Ευριπίδη στην εκτενή περιγραφή των *Επτὰ ἐπὶ Θήβας* του Αισχύλου (πρβ. D. J. Mastronarde, *Euripides Phoenissae*, Κέμπριτζ 1994, σσ. 360-361) και *Ηλέκτρα* 520-544, με έναν επίσης ειρωνικό σχολιασμό του Ευριπίδη σε μια όχι και τόσο πειστική συσσώρευση στοιχείων σε σκηνή «αναγνωρισμού» από τον Αισχύλο, *Χοηφόροι* 187, 205-206 και 226-232.